LÕHNAV PALANUMÄE*

JAANUS VAIKSOO

Lõhn on inimesele üks kõige võimsamaid aistinguid – mälupiltide avaja, n-ö võti mineviku meelelaekasse. Juhuslik lõhnaviirg võib meid hetkega kanda igapäevategemiste juurest minevikuradadele. Elustuvad pildid, mis on ehk aastakümneid püsinud puutumatuks kusagil mälusopis.

Kuidas see toimub? Kõiki aroome võetakse vastu tuhandete imepisikeste retseptoritega, mis asuvad väikeses piirkonnas otse ninajuure ees. Retseptorid edastavad aistinguid mööda närvikiudusid peaaegu erinevatesse piirkondadesse. Üheks selliseks osaks on limbiline süsteem – ajupiirkond, mis tegeleb muuhulgas lõhnataju, emotsioonide ja mälestustega. Limbiline süsteem ongi pikaajalise mälu hoidja, tänu millele võib inimene mäletada näiteks lapsepõlves tajutud lõhnu veel pikki aastaid. Aegade jooksul on inimese haistmismeel tublisti mandunud, ometi on sellel ürgsel aistingul meie elus jätkuvalt väga oluline tähtsus.

Hakates mõne aja eest uuesti lugema Mats Traadi romaani „Puud olid, puud olid hellad velled”, avastasin mingil hetkel, kui suur mõju on selles teoses lõhnadel. Ehk oli selline lõhnapoeetika juhuslik? Ent kui lugesin „Puud olid...” proloogi järel mõne kuu jooksul järjepanu läbi kogu romaanitsükli „Minge üles mägedele”, märkasin, kui tähelepandavaks sümboliks muutub Traadi teoses lõhn Eesti erinevate ajalooperioodide kujutamisel.

Traat elustab muuhulgas lõhnade abil lugeja jaoks ajalugu. Ta on üks lõhnatundlikumaid eesti kirjanikke. See on päris võimas tunne, kui lisaks nägemismeelele liitub lugedes ka haistmismeel. Muuseas murravad näiteks muuseumid tänapäeval just selle üle pead, kuidas pakkuda lisaks eksponaatidele, kostüümidele, tegevustele ja helidele erinevate ajastute hõngu ka lõhnade abil.¹

Püüan järgnevalt anda kokkuvõtliku ülevaate, kuidas on Mats Traat kujutanud romaanis „Minge üles mägedele” (proloog + 12 jagu) sajandipikkust Eesti ajalugu alates XIX sajandi keskpaigast XX sajandi keskpaigani lõhnade kaudu. „Minge üles mägedele” on seega omamoodi Eesti ajalugu lõhnades.

Proloog. „Puud olid, puud olid hellad velled” – peksupingi hais

XIX sajandi keskpaik. Palanumäe renditalu pidi hakkama pidama verinoor Raudsepa Hind. Soetõbi oli võtnud noorelt mehelt kõik lähedased: isa, ema, venna. Jäänud olid veel virtin Paabu, karjapoiss Moorits, Alatare rahvas ja vastaline sulane Eli Jaak. Lapseohtu Hind polnud valmis peremehe koormat

* Artikli aluseks on ettekanne konverentsil „Minge üles mägedele – Palanumäe ro-
maan”, mis toimus 17. novembril 2011 Tallinnas.

¹ Nii katsetas Maanteemuuseum kaasaegset lõhnamasinat, aga see ei vastanud muuseumi ootustele. On võimalik saada küll vanilje ja kohvi lõhna, kuid muid n-õ ajaloolisi lõhnu on raske valmistada. Eesmärgiks oli toota näitusekeskkonna tarvis vajalikke lõhnasegusid: soo lõhn, kõrtsi lõhn, mere lõhn, 1930. aastate alevikuapluse lõhn, 1960. aastate bensiniijaama lõhn jms (<http://ideelab.wordpress.com/tag/ajalugu/>).

kandma. „Ta igatses sooja hämarat rehetuba juttude ja vaimudega” (Traat 1979: 13). Kogukonna kohus otsustas poisikesele mõisatallis peksuga aru pähe panna, teha temast peremehe. „Hind ei karjunud enam, oigas ainult. Rihmad surusid ta nii kõvasti vastu pinki, et hing ähvardas kinni jääda. Pink haises iiveldamaajavalt hüübinud verest, aastakümnete vägivallast. Noor unistaja hingas raskel kahinal, kael kõverdi tallisammaste poole” (Traat 1979: 67).

Eestlane polnud harjunud olema veel peremees. Ta sai mõisatallis peksa, nagu olid saanud tema esiisad. Nende eelnevate põlvede veri lõi Hinnule ninna ja ajas iiveldama. Pekstavale ei jäänud meelde vorbid seljal, vaid just see peksupingi hais – läbiimbunud pekstavate verest, lihakarni lehk. See lehk lõikas meie esivanemate meeltesse veel pikki aastakümneid, enne kui nad selle mälestuse endaga hauda kaasa viisid: „Pea kumises ja kõmises. See kaja seal oli uus, võõras ja väsitav. „Verega troogatanu peink... Verega troogatanu peink, lämmi maa,” käisid mõtted ajus ratasringi. „Verega troogatanu peink...” Alajaani värava taga tuli iiveldus peale” (Traat 1979: 79).

See „Verega troogatanu peink...” jäi meeltesse pikaks ajaks painama, refäänina korduma. Ainult loodus suutis veidi pehmendada Hinnu haiget ja haavatud hinge: „Päike oli loojas, soost tõusis peent valget udu, ruun astus kui aurupilves, näkku ja haavadele hoovas jahedat õhku, sõõrmeisse sootarnade lõhna, kailude kirbust” (Traat 1979: 84).

I jagu. „Võim” – õlilambi lõhn, kohviaroom, naise lõhn

Aasta 1885. Möödunud oli mitukümmend aastat. Ainus elav side Hinnu aegade oli vana sulane Moorits ja tema naine Ell. Palanumäed pidas Kotter Susi – endine puulõikaja ja sõepõletaja, kelle tööhullus oli mõisavalitsejale silma hakanud, ja hõrra pani ta Palanumäe renditalu peremeheks.

See oligi tööhullude peremeeste aeg. Talusid osteti päriks, võlgu tuli tasuda aastaid. Põllud ootasid harimist, lapsed koolitamist. Tartu ülikoolis õppiv Villem Reiman koos aatekaaslastega oli hiljuti asutanud EÜS-i, isa Tõnis rassis samal ajal Suure-Kõpu vallas Pauna talus. „Ta oli nagu inglise puritaanlane, kelle elu koosnes vaid tööst ja jumalateenistusest, kuid lõbuks ei olnud jäetud mitte midagi. [---] Kange tahtmisega oli, öelnud: „Teised ütlevad, et ei saa tööd teha, kui pea valutab. Kui minul pea valutab, siis tõmban veel kõige rohkem, siis valu kaob iseenesest”” (Palm 1937: 16).

Aga Palanumäel peeti pulmi. 20-aastane noorperemees Hendrik võttis naiseks jõukamast talust pärit Luige Mai, kes tõi kaasa uuema aja kombed ja asjad: treitud nuppudega voodi, padjapüüriga padjad; magades ei võetud peale enam kasukat, vaid tekk. Ent Palanumäel elati vanameelset elu. Talus polnud isegi kaevu, akendel puudusid hinged. Elus kibestunud perenaine Ebo vihkas minia uuendusi. Paksu pahandust tekitas õlilamp.

„Kui Hendrik õhtul tule ära puhus ja noorpaar sāngi heitis, ütles noorik:

„Kas mia ja lamp vai...?”

„Kas sina ja lamp vai?” kordas mees, endal sõõrmeis veel ärapuhutud tahi hõng, mis oli tugevam noore naise ihu lõhnast” (Traat 1987: 19).

Noor ja kogenematu Hendrik ei saanud veel voodis naisega hakkama: „Mis ime see oli, mida pidid sisaldama heinast, unest ja higist lõhnavad külatüdrukud – teenijad ja peretütred? Kas polnud nende õitsev keha ja elurõõmus olek veel küllalt ime” (Traat 1987: 55).

Alles aegamööda hakkas Hendrik vabanema võimuka ema mõju alt, millele Mai omalt poolt nii hea kui ka kurjaga kaasa aitas: käis nõia juures, tõi proviisorist venna juurest rohtu, võttis õhtul mehe hellitamiseks voodisse kaasa käe otsa tõmmatud villase soki. Noore miniaga hakkasid tallu imbuma uued lõhnad: lambitaht ja aurav kohvikann.

„Tuli pidulik rahu tagasi tallu, kuhu olid sisse murdmas uuema aja tuuled. Tumesinine kohvikann seisis kulunud, kirvejälgedega söögilaua kui üldise edenemise saadik ja tema tilast tõusis hurmavat auru” (Traat 1987: 26).

Vaid vanast sulasest Mooritsast õhkus vastu mineviku ja viletsuse hõngu. Ta jäi ajale jalgu, vilja täis hobuvanker vajus mehele peale ning sulane jäi voodisse põdema, kuni siitilmast lahkus. Sulaste vaene ning vilets elu: „Pink, laud, tuhm aknake, viletsa elu lõhn. [...] Sellel ööl oli mägi suur ja must. Kumbki ei läinud välja seda vaatama, kuid sulasenaine tundis ta rõhuvat survet siingi, oma uberikus, kus lõhnas nōest ja vaesusest” (Traat 1987: 86–87).

II jagu. „Vald” – suitsutare hõng, piibulõhn

1890. aastate algus. Romaani teine jagu hakkab Hendriku ja Mai kolmanda poja Märdi ristsetega, kellest hiljem sai arst. Esimese poja Elia sünnist oli möödas üle viie aasta. Vahepeal olid sündinud Gustav ja tütar Hilda.

Oli alanud eesti peremeeste aeg. Talud olid päriks ostetud, ehkki suurte võlgade peale. Vallamajas toimus valla täiskogu istung, mida juhatas vallavanem Abram Meos. Need mehed, kelle lapsepõlv oli möödunud suitsutares, ajasid nüüd pärisperemeestena tähtsalt piipu popsutades valla asju ja sülitasid põrandale. Hendrik Susi valiti abivallavanemaks. See suitsust läbiimunud peremeeste lõhn ongi romaani teise jao märksõna.

„Valla täiskogu oli kokku kutsutud. Vallamaja sumises kui mesipuu, õigemini küll kui mesipuu, kuhu on lõõtsast suitsu lastud; veel täpsemini kui taru, kuhu on tõstetud suitsev lõõts, sest niipea kui kaks peremeest uksest sisse said, ütles kolmas tingimata: „Pane piip käimä!” Juba mitu piipu tossas meeste suus, kelle riistest tõusis rehetarest kaasatoodud kuiva vilja, kartulipõllu, aida ja maantee lõhna, nad olid suitsust läbi imunud, eluaeg ümbritses neid suits, lapsepõlv oli veedetud suitsutares, mis nüüdseks küll minevikku taganenud, ka pirdu asendas üldiselt petrooleumilamp, kuid kütis suitses endiselt, suitsu ajasid saunad, rehetared ja muud hooned, kus tuld tehti, nende kõikide lõhnad jäid peremeestele külge ja imbusid riidesse” (Traat 1987: 128).

See oli hobusevaraste, Aleksander Kolmanda, venestamise ja umbkeelsete ametnike aeg.

Tädi-Juhan laenas Hendrikult hobuse – Massa-Mära. Tagasi ei toonud. Hobune varastati ära. Make Aadu varastas Hendrikult vasika. Tegi sellest lapseristseteks sülti. Mõra Maks jäi hobusest ilma. Varas Magnus Kruuv oli peitnud selle kartulikeldrisse. Vallavanem Abram Meosel põles vallakassa majja sisse. Järgi jäid vaid suured võlad ja vallaamet tuli maha panna. Hendrik Susi valiti uueks vallavanemaks. Pidi hakkama valla asju ajama, Tissi-Miili peretülisid lahendama, hobusevargaid taga ajama. Elu muutus pingeliseks, venestamine ja umbkeelsus surusid peale. „Ebasõbralik aeg oli temasse ladestunud, jätnud juba oma jälje. Vallaasju ajades oli ta kokku puutunud mitmesuguste umbkeelsete ametnikega, kes olid viimastel aastatel Liivimaal ametisse seatud. Nende suhtumine temasse oli põlastav ja ä h v a r d a v” (Traat 1987: 197). Kõik kohalikud omavalitsused, vallad ja linnavalitsused vii-

di üle vene keele kasutamisele. Paljud eestlastest vallakirjutajad ja rahva-kooliõpetajad vabastati ametist; kohtud ja politsei venestati (Talve 2004: 381). Ent kõigest hoolimata elu edenes. Hendrik soetas vedruvankri ja hobuvilja-peksumasina. Tütar Hilda jäi sinna vahele kinni ja sai õnnetult surma.

III jagu. „Aja pilkaja välja” – väsimuse, vaesuse, lootusetuse lehk; lina hais

1894. aastal valmistuti uue keisri Nikolai II kroonimiseks. Hendriku tütre Hilda surmast oli möödas aasta. Lõhn elustas mälestused: „Mõra poolt puhus tugev tuul, tuues alt niidult hilise ädala ja metsa lõhnu, mis poikvel aknast tuppä tungisid. Sisimast tõusis üles näriv meenutus, tinane ja raske. [...] Hendrik arvas tundvat küpsete marjade lõhna, mida olid korjanud lapse tillukesed käed. Hilda oli kui lilleke välja peal, heleda peaga voonake. Valu-salt igatses vallavanem kadunud tüdart taga” (Traat 1987: 227).

Aastasaja lõpp. Hendriku olekust, tegemistest ja mõtetest õhkus väsi-must. Vallavanema kohustused muutusid koormaks. Alalõpmata pidi lahen-dama mingeid teiste perede tülisid, kasvasid pinged naisega. Ka Mai tundis väsimust. Kõik see tekitas trotslikku viha Hendriku vastu. Mees oli süüdi. „Mõnikord tundus Maile, et ta ei salli oma meest” (Traat 1987: 244). Raske, röske venestamiseaeg aina kulges. Maa oli täis hobusevargaid ja kurjategijaid. Väsimuse, vaesuse, lootusetuse lõhn mattis hinge: „Mai puhus lambi ära, õli tuli kokku hoida. Ta istus eestoas laua taga, millel hommikusöögi jäljed, ja mälus mõtlikult leivakoorikut. Sukad haisesid virtsast, loomi välja ajades oli ta laudaukse ees virtsaloiku libisenud” (Traat 1987: 244).

Vettinud sügise lehkade sekka tungis tugevalt linalleo hais. „Tuul pildus vihma vastu nägu, alt soo pealt kandus mäele linalleo haput lõhna” (Traat 1987: 240). Lina haises – see vabaduse andnud taim: „Juba kaugelt tuli vas-tu leotatud linade haput lõhna. Linapeod kuivasid ussaia taga kõrrenurmel. Kogu talu haises linast, riided, õhk, mõtted ja isegi unenäod, sest linagi oli saatus, tema oli aidanud talu priiks osta. Lina oli priiuse taim, aga sügisel haises ta koledasti, nagu vabadus olekski vaid hais” (Traat 1987: 319).

Linalleoauku uputas end ka see kummaline Palanumäe teenijatüdruk Margaret – kehva tervisega haiglaselt kõhn tüdruk, kelle pärast viinauimas Lõige Villem lasi maha Tissi Peetri; keda käis piiramas Mõra Maks ja van-gist vabanenud Toomas Kruuv. Keda vaadates Mai tundis kahetsust, et kõik oli läinud, et ta orjab siin Palanumäel, kuhu ta kunagi ise tahtis tulla. Tüd-ruk, kes vaatas Hendrikule hiilgava pilguga otsa, haaras kaela ümbert kinni ja ütles: „Tii mes tahat... Lüü vai maha... Nigu lõaga kisk.” Kogu suve käis Hendrik Margareti salaja lakas magatamas. Sügisel uputas tüdruk end lina-leoauku.

Sügis oli rusuv. Ühel õhtul tulistas kurjategija taluaknasse. Poeg Gustav sai surma. Mõrtsukas oli sihtinud isa, aga kuul tabas poega.

IV jagu. „Must sõda” – sigarilõhn

1905. aasta Nuustakul. Hendrik oli hakanud alevis poepidajaks ja andnud talu rendile. „Haises heeringast, nahast ja rattamäärdest, mitmest muustki kaubast, kokku moodustas see alevipoe iseloomuliku lõhna. *Taa om nüid minu talu!* Mõtles Hendrik pilku üle riulite libistades, takseerides kaupa, mil-

lega pidi kokku kasvama” (Traat 2008: 732). Hendriku naabriteks oli halva iseloomuga Muhu pere: vana Muhk, tema naine Lotta ja poeg Villem, kes sõdinud Vene-Jaapani sõjas – oli tagasi tulles äkiline, sõjakas ja agressiivne. Muhu üüriliseks oli lesknaine Leena koos 6-aastase tütre Helmiga.

Elu aina edenes. Suside ristsetel pahvisid kaupmehed juba sigarit. Nende ümber lehvib magus sigarilõhn. Eestlane tahtis näidata oma jõukust. Aga poolikut sigarijunn ei visatud ära, vaid pandi taskusse. Jõukus oli näiline. Ristsetele oli kutsutud alevi parem ja lugupeetum rahvas, isegi Gustav Wulff Õis ilmus kohale!

Lõhnu tunneb „Mustas sõjas” märksa vähem kui eelmistes jagudes. Tegevus oli kandunud Palanumäelt Nuustakule – talust alevisse. Maa on tulvil lõhnu, kogu loodus lõhnab, linn muudab inimese lõhnade suhtes leigemaks, tuimestab meeli. Ainult agressiivne Muhu Villem haistis teravalt nagu kiskja: „Igatahes tekkis noorel Muhul igal õhtul piinav janu, mis kihutas poisi kööki: ta pidi head puhast kaevuvett saama! Selles janus oli midagi rutakat ja haiglast. Kuid sel õhtul ei jõudnud ta kohe pange juurde, ta laskis üürilise mööda, tajus ninasõõrmetes naise hõngu, mida köögilõhnadest polnud just kerge eristada, kuid sõjas oli poisi haistmismeel teravnenud: oht ihub meeli” (Traat 2008: 744).

1905. aasta sündmuste kajad jõuavad ka alevisse: rahvas ostis poest kokku soola ja tikke. Tsirgusilma valla mehed tulid Nuustakule mässu tegema: Puuritsa Aadu, Mõra Maks, Mäejaani August, Lõige peremees ja Tissi perenaine, punane lint ümber mütsi, läksid kõrtsi kinni panema. Gustav Wulff Õis pidas pika kõne.

Märt Susi käis ministeeriumikoolis. Võõras keeles õppimine hakkas vastu ja tekitas viha. „Peas käisid ringi kooliõpetaja kurjad tänitavad sõnad, vubises koolimaja lambivalgus, sõõrmeis heitlesid kriidi, petrooli ja väljakäigu lõhnad. Viimasel ajal äratas kool temas ainult vastikust ja viha, uneski ei läinud ahistus üle. [...] „Mesiist me piäme koolin võõran keelen opma?” Sellisele küsimusele oskas vastata ainult Vene valitsus. „Mesiist?” kordas Märt. [...] Tuupida, et pea otsas huugab võõrastest sõnadest, susisevaist häälikeist. Tuupida, et ajud naksuvad ja hammastest käib läbi terav valujutt. Tuupida, et kõrvad kumisevad ja silmade ees jooksevad värvilised ringid, tuupida valju häälega – kurdiksjäämiseni, pimedaksjäämiseni, tuupida end peast hulluks!” (Traat 2008: 818).

Kogu noor eestlaste põlvkond tuupis, hambad ristas, vene keelt. Hilisem Tartu ülikooli rektor Johan Köpp meenutas õpinguid Valga linnakoolis: „Senine kool oli vene keele tuupimise peale vaatamata ikkagi eesti kool, praegune aga täiesti vene kool. Kooliõpetus venekeelne, välja arvatud usuõpetus luteriusulistele; kooliõpilased räägivad omavahel vene keelt, mis on ühendajaks mitmest rahvusest õpilaste vahel; igapäevane hommikupalve ja palve tundi lõpul ainult venekeelne (vanas slaavi keeles) vene-õigeusulise õpilase poolt ettelõetuna” (Köpp 1991: 115).

Nuustakul tegid ministeeriumikooli õpilased vabaduse lõket ja täksisid keisri pildi ära. Inspektor Svetšnikov tuli pildi rikkumist uurima. Pidas koolijuhatajale kõne, kuidas suur vene rahvas on pidanud kannatama, aga eestlased ei mõista seda.

V jagu. „Umbne suvi” – kirbe tolmu lõhn, sõja eelaimus

1914. aasta. Hendriku pere oli Palanumäele tagasi jõudnud. Möödunud oli üheksa aastat. Noor Valter aitas isa juba talutöödel, Märt õppis ülikoolis arstiks. Paari aasta eest olid Hendrik ja teised talumehed asutanud piimaühistu.

Kohe alguses – kontrastiks eelmise, Nuustaku jao vähestele lõhnadele – lööb ninna kevade õitsemise lõhn: „Aida otsas õitses valge sirel, teisedki puud ja taimed lõhnasid kõigest jõust nagu vihma ootel...” (Traat 2009a: 12). Niipea kui tegevus pöördub maale, hakkab lõhnama: „Õhus hõljus kirbelõhnalist tolmu, mida vankrirattad ja hobusekabjad olid üles keerutanud” (Traat 2009a: 17). Pääaegu sama lause kordub üle saja lehekülje tagapool: „Tolm lõhnas tänaval kuivalt ja kirbelt” (Traat 2009a: 152). Kirbe lõhn oli eelaimus puhkevast sõjast – püssirohu hõngu keerles juba õhus. Teated ärevatest maailmasündmustest jõudsid ka Palanumäele. Sarajevos oli tehtud Austria-Ungari troonipärijale atendaat.

Palanumäele ilmus kummaline raamatukaupmees Nestra, kes rääkis jumalasõnast. Jäi äkki haigeks ja suri lakka ära. Nestra kõneles Hendrikule: „...aga lubage küsida – mida te peate eluks? Kas mammona kokkukraapimist, streikimist, pommide pildumist ja muid jõledaid tegusid; taldriku liikumapanemist spiritistlikul seansil?”

„Ja mesnä omma vasta kostnu?” küsis peremees.

„Mida nad kostavad? Mida on vastata inimesel, kelle elu tagasein on tühi?” (Traat 2009a: 41–42).

Õkva Juhan kaebas Mõra Maksile ja tema sulase Mõtuse Jaani vallakohutusse. Mehed olid Mäejaani sõnnikuveotalgult koju sõites hakanud Juhanit kividega pilduma, kui too parasjagu oma gümnasistist poega hobuvankriga koju tõi. Kohtupidamine valmistas gümnasistile piina ja põlgust. Linnas haridust saanud ning kombeid õppinud pojad hakkasid häbenema oma isade ja tahumata külameeste matslikke tempe. „Gümnasist pugest ettevaatlikult valla-vaeste vahelt välja..., vaatas korra masinlikult akna poole, vistrikega kaetud näol tüdimus, ja sammus aeglaselt, hoidlikult, et võimalikult vähe põrandal kolistada, ruumist välja, nii hinges kui palgel põlgus asendunud pilklikusega. Õues haises hobusehigist ja -kusest....” (Traat 2009a: 80). Üdsi Tõnis oli kohtu all koera puremise eest. Pukast tulles oli mees jäänud Otsa aia taha peatuma, et vett lasta, aga Otsa koer julges hakata tema peale larisedes haukuma. Üdsi Tõnise peale! „Ta laskis neljakäpukile, haaras koeral pea ümbert kinni ja hammustas litat koonust, mis lõhnas kevadest, võililledest ja mullast, sest peni oli just ussaia taga maad kaapinud” (Traat 2009a: 81).

„Suveöö sumeduses, kus virts haises vängelt ja elujõuliselt õues,” töötas armukadeduses vaevlev Valter kättemaksu mitte ainult Mõra Maksile ja Sennile, vaid kõigile. „Kogu elule, mis pole midagi väärt, mis toob vaid meeletu kibedust ja tülipimust” (Traat 2009a: 197).

Sõda hakkas pihta ja mobilisatsioon kuulutati välja. Märt Susi kui tulevane arst kutsuti Peterburgi. Ärasaatmispeol meenutas Kotter oma noorusaega, kui Palanumäel elanud üks Raudsepa-nimeline, kes suri soetõppe ja kelle poeg ei tahtnud talu pidada.

VI jagu. „Metsaline näitab ennast” – puskarihais

1917. aasta varasügis – 1918. aasta lõpp, Mai matused vana-aasta õhtul. Selle aasta jooksul vahetus viis võimu – Kerenski ajutine valitsus, punaste võim, Saksa okupatsioon, Eesti Vabariik, taas punaste võim – ja algas Vabadussõda.

Aeg oli hull ning lootusetu nagu kooliõpetaja Aalepi hull ja luider naine Luise: „Väljast tulles jäid Meetale silma ema kohvakute kulunud tallad, mustad ja haisvad....” (Traat 2009a: 259).

Punased püssimehed tulid Palanumäe talu ukse taha, Hendrik peletas nad püssilasuga jooksu. Küll olid nad aga Alatares otsimas käinud – vana Kotter lamas surnult maas. Kotteri peiedel joodi puskarit.

„Hendrik valas suurest rohelisest pudelist väikestesse pitsidesse puskarit. [...] Haisev jook tuimestas masendust ja kurbust, mida see päev ja kogu sügis oli täis” (Traat 2009a: 285).

Haisev puskar on kuuenda jao märksõna: see pani pea purju, muutis inimesed metsikuks ja vägivaldseks nagu Muhu Villemi, kes tuli koju, puskarihais küljes, ja hakkas mürgeldama. Krambihood käisid peal, peksis Leenat ja eriti kasutütär Helmit. Helmi ootas õudusega Villemi kojutulekuid. „Üksi oli hea olla, kuid hirm kahutas südant, kui ta mõtles õhtule, mil Villem koju tuleb, puskarihais küljes, ning mürgeldama hakkab” (Traat 2009a: 302).

Löige Sass käis Palanumäel aidalaka all Maalile suupilli mängimas, Hendrik läks teda ära ajama. „Hendrik tundis puskarilehka, kui Aleksander ütles: „Väeliinil oless ma löönu su püssitiku otsa nigu küdsetü ahvena”” (Traat 2009a: 433).

Meeste suust tulvav puskarihais oli robustne, jõhker, hoolimatu, primitiivne nagu aeg, milles inimesed elasid: „Hendrik sõitis kohe vallamajja. [...] Kassiahastuses sekretär küürutas oimetult paberite kohal, eile oli ta valitud ka toitoluskomisjoni kirjatoimetajaks. Puskarihaisu levitades ütles ta, et suhkur olevat vallavanema, nüüdse nimega nõukogu esimehe aidas” (Traat 2009a: 334–335).

Sõjast koju tulnud Valter hoidis omaette, ei rääkinud palju: „Ma ei taha süvvä. Ülgeleha vastik ais om nōnan....” (Traat 2009a: 437). Parandamatult haige Mai luges, Postimees põlvedel, sõõrmeis viletsa õli hais ja tahm. Ainult loodus lõhnas selles haiges ajas omasoodu ja kutsuvalt, kui Hendrik vaatas oma Palanumäe rukkinurmi: „Kaste säras, õhk oli mahe kui rõõsk koor; kuidas küll seesugust õhku saadi hingata, seda tuli juua!” (Traat 2009a: 415.)

VII jagu. „Peremees võtab naise” – kannikeselõhn

Vabadussõja aeg. Punased olid parasjagu võimul. Uus võim jaotas kehvikutele vilja. Endine varas ja suli Robert Raudsepp Potitare Peetrile vilja ei andnud, sest väimees Otto oli Vabadussõjas.

Peeter kirjutas Hendriku kohta kaebuse. Tütar Kata ei viinud kirja ära, ometi tulid punased Hendrikule järele. Palanumäe peremees topiti koos saatusekaaslastega tihedasti puupüsti täis keldrisse, kuulipildujatoru suunati aknast sisse ja hakati valimatult tulistama. Hendrik pääses imekombel, sai ainult reide haavata. Punased põgenesid ja Hendrik viidi haiglasse. See sündmus tekitas Hendriku hinges kummalise pöörde. Värskuse, nooruse lõhna tundis mees igal sammul. Mingi muutus oli toimunud temaga seal all keldris, kus ta surmasuust pääses.

Mai surma järel leseks jäänud Palanumäe peremeest hakkasid piirama naised: Potitare ümmargune Kata, Umbjärve Ann. Ehkki Hendrikul oli juba omajagu vanust ja ta pidi vahel voodis lamades soolikad paika kohendama, oli taluperemees ikkagi ahvatlev suutäis. Hendrik käis kosjakaupa tegemas Nuustaku kaupmehe Seebaldi tütre Susannega. Peente kommetega Susanne lõhn lõi Hendrikule pähe:

„Peremehe sõormeisse tungis külalise riistest kannikeselõhna, armunult vahtis ta preilit. Kuid teisi eevatütreid see magus harjumatu aroom ärritas” (Traat 2009a: 634).

Kannikeselõhn lööb romaani seitsmendast jaost lugejale vastu: „Korraga tundis ta lehekuist kannikeselõhna” (Traat 2009a: 639). Palanumäe peremees otsis naist. Ühel hommikul herneid külvates löid mõtted ootamatult klaariks: „Ta seisatas, pööras aeglaselt ümber, heitis pilgu üle nurmenuka, mille oli just täis külvanud, hommikupäike paistis kodu poolt, ülevalt poolt ussaeda. Mõra poolt tuli jahedat tuulehingust; tuul ja päike kohtusid Hendriku põskedel ja kuklas” (Traat 2009a: 681). Hendrik kosis naiseks Umbjärve Anni vanema tütre Lilli – endast poole noorema tüdruku. „Õhk oli mahe kui koor, päike vajus mäe taha, õhturahu laskus heinamaale ja metsa, ent valgust oli veel palju, seda oli täis taevas, maa ja peremehe kogu olemus. Hendrik Susi oli sel õhtul tõesti n o o r, elevil, vastuvõtlik ilule ja looduse häälele....” (Traat 2009a: 683).

Kevadiste põllutööde ja heinategemise vahepeal olid Hendriku ja Lilli pulmad. Lilli sai Palanumäe peremehe naiseks: „Sel jaanikuu ööl eostas Hendrik oma seitsmenda poja” (Traat 2009a: 711).

VIII jagu. „Muld lõhnab” – mulla lõhn

Eesti oli vaba! 1920. aasta kevad. Mulla lõhn lööb vastu kohe esimesest lausest: „Jürikuu oli käes, muld lõhnas, vaba maa” (Traat 2009a: 715). Lõpuks ometi sai eestlane vabal maal hakata oma maad harima. „Muld lõhnas purjupanevalt, tuul kandis seda imelist lõhna küntud ja küntavatelt põldudelt maapoiste sõormeisse. Muld oli lõhnanud ka kaitsekraavis, kuid seal oli sellel teine tähendus: sealne mullalõhn meenutas tahes-tahtmata surma, siin aga oli see elu ja elutahte kuulutaja” (Traat 2009a: 717).

Valter tuli Vabadussõjast koju: silmaalused mustad, pea soetõvest paljas – väsinud ja haige. Temaga koos tuli Jaan – Hendriku poolvend – vana Kotteri laps teisest abielust.

Lilli sünnitas poeg Ilmari.

Palanumäel oli metsikult tööd: maa nõudis oma, kuigi oli nüüd vaba. Ükskõik kuhu poole nina pöörasid – mulla ja maa lõhna oli tunda igal pool, igal hetkel. Romaan lehkab mulla, sõnniku, heina ja vilja järele:

– „Kogu talus levis sõnnikuhaisu, seda viljakuse ja jõukuse hõngu” (Traat 2009a: 795).

– „Päike paistis heledalt üle Palanumäe soo, kuiv hein lõhnas jumalikult, inimesed olid pidulikus meeleolus, kogu talu rahvas oli väljas, rõõmsalt naerdes heina riisumas ja kokku panemas” (Traat 2009a: 821).

– „Muld lõhnas sügiseselt, ämblikuvõrgud särasid metsapuude vahel, lühike päev oli tuhm, tuule abitagi langes hilju puude otsast viimast kolda” (Traat 2009a: 873).

Ent Hendriku poja Valteri jaoks ei olnud sõda läbi. Tema kaevik ja kaitsekraav oli nüüd kodus – tsiviilelus: „Muld lõhnas, päike paistis ja tuul puhus

– maailm oli alles ja toimis. Ja oli ometi võidukevad, lausa harjumatult vaikne pärast sõjakärinat. Kuid rõõmu ta sellest ei tundnud” (Traat 2009a: 760).

Vallamaja juures hakati välja loosima maatükke. Sellest päevast olid mehed kaua unistanud – rindel, lahingute vaheajal, öökorterites. Maa! Maa! Kõigepealt pidid saama maad need, kes sõjas vigastatud või haavatud, edasi sõdurid, kes olnud eeslinil, siis nood, kes teeninud rahvaväes, kuid seljataga, ja lõpuks muud soovijad. Vabadusristi saajatel oli õigus valida mõõdetud mõisamaast ise krundid, teised pidid võtma loosi. Valter läks Hendriku poolvenna Jaaniga vallamaja juurde kaasa. „Tahtmatult hakkas temassegi see kummaline ärevus, mulla lõhn laulis temagi sõõrmeis, see vältimatu, kordumatu, igiomane” (Traat 2009a: 828).

Ootamatult tuli koju vend Märt, kadunud hing, kaasas naine Varvara, kes päästnud Kiievis sõja ajal Märdi elu. Venelane tekitas Palanumäel võõrastust. Märdi pruut Elisabeth kahetses, et oli teistega kaasa tulnud. Oli jõuluõhtu 1920.

Potitare Peetri matustel tundis Valter surnuaias mulla lõhna: „Muld lõhnas erutavalt, joobnustavalt, igavikuliselt, kirst kõikus meeste õlul” (Traat 2009a: 762).

IX jagu. „Valge lind” – nārbunud õite lõhn

Aasta 1922. See oli Hendriku teise naise Lilli ja poeg Valteri haiguse lugu. Lilli põdes tuberkuloosi. Paari aasta eest oli sündinud poeg Ilmar. Valter muutus peale sõjast tagasitulekut üha imelikumaks. Vabariigi aastapäevapeol läks ta kallale Põllumeeste Kogu poolt kõnet pidama tulnud August Piirile. Valter tundis, kuidas linnahärrast poliitiku jutt jooksis ta meeltes sihinal kinni, silme ette kerkis verev udu: „„Kon te sõaaigu ollite?” hüüdis ta ennast unustades, nagu raevust moondunud. „Kon väeliinil?”” (Traat 2009b: 102). Politseinik Aleksander Kuks kuulas hiljem Valterit koolimajas üle. „Lõhnas raamatuist, kuusevaigust ja didaktikast” (Traat 2009b: 107).

Haige Lilli lõpp oli lähedal. Kahe haiglase hinge vahel tekkis kummaliselt ühtehoiddev side – Kata pulmas tantsis Valter Lilliga: „Nõnda tundus Valterile, veel rohkem aga Lillile, keda noormees hoidis nii õrnalt, usalduslikult ja kindlalt enese vastas, et perenaine oleks võinudki niisuguste käte vahele jääda. Nārbuvad õied lõhnavad kargelt” (Traat 2009b: 171).

Lilli oli saamas looduse osaks. „Unetabane rammestus kippus talle peale. Naist valdas kummastav tunne, et päikesepaiste, metsalõhnade, tuule ja tema vahel virvendas õrnõhuke vahesein, millest läbi tungides lõhnad, värvid ja hääled kaotavad teravuse ja muutuvad ümmarguseks. Sõõrmeis päikeses hauduvate kuuskede hõng, peatus Lilli pilk mustal kuklasel....” (Traat 2009b: 224). „Valge lind” on rõhutatult poeetiline. Valteril käisid hood peal. Ikka sagedamini hakkas tsirk talle ilmuma. Lilli matusepäeva hilisõhtul üturgas Valter, et „Tsirk kutse Lilli ärä! Palanumägi om maha kaabitu!” (Traat 2009b: 256). Vihahoos tahtis maha tappa vanemat venda, kõõrdsilmset Eliat, ent viimasel hetkel jõudis Märt vahele. Valter tormas üles launetuppa ja lasi enda maha.

X jagu. „Haamri all” – auto lõhn, tukiving

Aasta 1931. Hendriku esimene poeg Elias ajas laia äri. Tegi uusi võlgu ja võttis isalt vekslitele allkirju. „Äri õitseb,” ütles ta r-i põristades uhkelt ja hakkas vekslitel isa allkirju võltsima. Ülemaailmne majanduskriis tegi sellele kiire lõpu – New Yorgi börsil lõi välk sisse. Elias mõisteti vangi. Hendriku talu ähvardas haamri alla sattumine poja võlgade pärast.

Hendrik oli laenanud raha ka poeg Ruudule Fordi ostmiseks. Nüüd müüs Ruudu autot ja Hendrik lootis sealt pisutki raha tagasi saada. Lootuseks see jäigi. Linnas elav Ruudu ei tahtnud isa enam tundagi. Kunagi oli Hendrikul olnud uhke tunne sõita autoga poja kõrval. „Kas polnud uhke tunne peesitada päikesepaistelisel päeval poja kõrval bussauto istmel, kihutada nagu õhk läbi Tsirgusilma, vaadata, kuidas puud, kodulinnud ja -loomad, inimesed põllul, aiavaravad, talud oma hallide palkseinte ja laastukatustega kiiresti, üha kiiremini hakkasid mööda vilksatama; kuidas nende, isa ja poja tuulekiirul edasilendamisest ajasid vastutulevad hobused enda hirmunud korskega tagajalgadele püsti; auto kui võõras kultuurinähtus haises nende puhta suvetuulega harjunud sõormeis vaenulikult ja võikalt” (Traat 2009b: 355).

Auto oli selle aja ja inimeste märk – edvistav, üle jõu elav eestlane, keda ähvardas nüüd pankrot: „Samal ajal oli Ruudule tekkinud Irma, kelle poole poeg sõitis muidugi autoga, ja arvata võis, et väheliku talu peremehele, nagu oli seda Irma isa, jättis õuele veerev Fordki vägeva mulje, rääkimata juba kogukast mehelikust sohvrist, kes kohmetult naeratades laki, õli ja tuulte järele lõhnavast autokerest välja ronis ning taluniku terekäe oma võimsate kämmalde otsekui sepapihtide vahele pigistas” (Traat 2009b: 357).

Vahepeal oli Hendrik Susi võtnud kolmanda naise Paula. Abielludes oli Paula olnud 37 aastat vana ja süütu. Neil oli sündinud poeg Lembit.

Viljapeksu ajal põles Palanumäe eluhoone maha. Hendriku pere sai Otsalt ulualust. Talu seisukord muutus üha hullemaks. Haamri alla minek oli käega katsuda. Haamrid kolksusid neil aastail paljudes taluõuedes. „Kogu talu haises vängelt põlengust” (Traat 2009b: 382). Tuulega saabuv tukiving osatas pidevalt vaesust ja viletsust, kõik oli kadumas, varandus hävimas. „Palanumäe rahva eluolu oli rebitud kahte lehte. Kinnisvara ja loomad olid mäel, kust kogu sügise hoovas idatuulega Otsalegi kõrbelõhna” (Traat 2009b: 428).

Elamiseks kohendati kiiruga vasikalaud. Tuleõnnetust protokollima tulnud konstaabel sättis end kirjatööks valmis: „Lõhnas kopitusest. Läppunud õhk jooksis kohinal keskealistesse ja vanadesse kopsudesse, hiiresitt haises, see oli lõhn, mida vana kohtumehe ninaluu veel hästi üles võttis” (Traat 2009b: 402).

XI jagu. „Naised ja pojad” – kõrbelõhn, virtsahais

1930. aastate algus. Mehed vaidlesid vapside üle. Majanduskriis jätkus, väljapääsu ei paistnud kusagilt. Üheteistkümnenda jao algus on Paula lugu. Ta oli Hendriku peale kade: teda, õitsvas eas perenaist, ei märganud siin armetus vasikalaudas mitte keegi, ehkki ta oli mehest kakskümmend aastat noorem. Kui talusse saabus klanitud elumees – kontrollassistent Richard Kesa –, ei suutnud Paula tema mesijutule vastu panna. Ta murdus laudalakas lambavillase tuisukasuka all kontrollassistenti kämmalde vahel. See tekitas

temas hiljem süümepiinaga segatud igatsust. Ja siis tuli Paula ootamatu haigus. Kõik läks väga kiiresti ja pöördumatult kaduviku poole, lootusetu olukord talus süvenes. Jan Kausi sõnul haarab romaani endasse Traadi avar paatos, mille võiks kokku võtta mõttesse: kõik ihkab ja kõik kaob. „Mis on see „kõik“?” küsib Kaus: „Traadi kujutluses ilmneb see peaaegu panteistlikult: „Vaikuses idanes midagi, eostati keegi; võrsusid inimesed, loomad ja viljad, tegelikult ikka üks ja seesama Elu oma iseäralikus, üksteist täiendavas, sõltuvas kolmainisuses.” Vili ihkab kasvada, loomad ihkavad vilja süüa, inimesed ihkavad, et loomad tooksid parema elujärje. Lisaks ihkavad inimesed veel ja eelkõige armastust, vaoshoitud nagu saak põllul” (Kaus 2006).

Romaanis märgib elu kaduvust puude põlemisest tekkiv suits ja ving, mida surmaheitlust pidav Paula teravdatud meeltega tajub. „Tule äkiline kustumine oksa küljest, leegi muutumine suitsusabaks rabas Paulat. Puude harilik põlemine, aine ühest olekust teise minek tundus järsku ülesaamatult kohutav. Tal hakkas paha. Kas... tõesti – enam ei midagi?! Ainult näpuotsatäis tuhka ahjupõrandal. Kuidas oli see võimalik? Ving vaid, viimaks levib vasikalaudas ainult vingu! Ja muud midagi!? Kas tõesti muud mitte midagi, armas Jumal!” (Traat 2009b: 586.)

Ikka ja jälle tõi tuul inimeste ninna talu põlemise vingulõhna, millest ka aastatega lahti ei saanud, kui polnud ammu enam põlenud talu ega ka Paulat. „Naabertalu, mis mustas üleval mäekallaku peal oma hoonetega, elumaja tuhaasemega, kust idatuul kandis aeg-ajalt alla ikka veel kõrbelõhna....” (Traat 2009b: 654).

Vingulõhna kõrval hakkas talus tunda andma järjest enam virtsahais. See hais oli olnud ju kogu aeg, aga varemalt polnud seda nii vastikult märgatud. Oma eluga ummikusse jõudnud peretütar Maali tundis seda teravamalt kui kunagi varem:

„Maali tundis ennast sünnitalus nagu võõrsil. Siin polnud kuskil öödki vee- ta, üht lühikest suveööd üle aastate – vasikalaut oli kitsas ja must, talli otsas küünis polnud sületäitki heina, aidalakk lage, lauda peal vennad oma vägeva norskamisega, ning kogu talu haises vastikult nagu virtsatünn. Palanumäelt oli soojus ja armastus ammuilma kadunud, sest siinset elu korraldasid ja juhtisid võõrad naisterahvad, mitte nende ema! Viimane uus naine sai küll mulda, kuid tema lõhnad ja vaim lehisid endiselt talus” (Traat 2009b: 622–623).

Palanumäele tuli karja Lembitu ja Ilmari eakaaslane, Elia poeg Kalju – linnapoiss, kodukaunistava Eesti lootusrikas tulevik: „Kalju oli küll olnud maal, aga ainult ema sugulaste juures käimas. Tema, kes oli koolitunnis, kultuurhommikutel ja aktustel läbi immutatud hõiskeist, kui ilus, meeltülendav ja tervist kosutav on elada eesti talus, kus eesti neiu sirgub eesti peiule, oli päris hämmingus, kui koges, et virtsalomp haiseb jälgilt lauda ukse ees, kärbsed sumisevad tohutute parvedena toas pea ümber, söögi ajal jätkub neid iga suutäie juurde matti võtma” (Traat 2009b: 741–742). Lisaks sellele juhtus linnapoisil sõnnikutalgutel veel äpardus, Kalju kaotas tasakaalu ja kukkus ligasele sõnnikusele vankripõhjale külili. „Vastikustunne oli hullem kui pörutus. Silmist purskasid pisarad, kui ta ennast lepiku servas üle vaatas: riided olid lägased ja ta haises jäledalt!” (Traat 2009b: 743.)

Hendriku neljandaks naiseks sai Helmi – seesama väike tüdruk Nuustakult, vaese lesknaise Leena tütar, keda kasuisa Muhu Villem joomahulluses

peksis ja kirvega maha tahtis lüüa. Nüüd jõudis Helmi Palanumäele, et täita perenaise aset, ent abiellu vana Hendrik oma uue naisega enam ei astunud.

XII jagu. „Õelate lamp” – Hinnu lõhnad

Aasta 1937 – Eesti laskurid olid toonud Helsingist ära Argentiina karika. Sündis Hendriku ja Helmi poeg Hind – varatark poisike, „Puud olid...” romaani noore peremehe nimekaim – sada aastat hiljem. „Ärgates tungis Hinnu sõormeisse iga kord truubi savikivi lõhna. Sellesse oli ta sündinud, selles ta hingas, võrsus, tegi enda märjaks. Sünnikodu tolm, nõgi ja suits kuulusid niisama vääramatult tema ümbruskonna hulka kui isa hääл või ema tasased sammud telliskivipõrandal” (Traat 2010: 13–14).

Hällis lamades tundis väike Hind teravalt kõiki ümbritsevaid lõhnu: „Ema astus hälli juurde. Helmi lõhnas hommiku järele, nagu alati – ja ka uue valge kasuka järele, mis Hendrik laskis talle Tsirgusilma kasukarätsepal ömmelda” (Traat 2010: 37).

Väikese poisi hinge rabas julmalt täiskasvanute plaan tappa ära siga – tema kirju Kiiu:

„„Mesperäst te tapsede kiiu ärä?” ahastas Hind, nagu nutust kräämuline, sõormeis vere lõhn. [...] „Mesperäst? Mesperäst?”” (Traat 2010: 39). Ikka ja jälle kõlab see etteheitev küsimus lugeja kõrvus. Mesperäst?

Pärast lõunaund püüdis Helmi Hindu lepitada: „Helmi paigutas Hinnu istuma laua juurde, vaatas talle tunnistamisi otsa: kas ta on ikka veel pahur? Nihutas lähemale kausi praetud maksaga, mis lõhnas hõrgutavalt. [...] Hinnule maks maitstes. Kuigi ta oli enne magamaminekut oma väikeses südames töötanud, et ei unusta iial kirjule tehtud ülekohut, lepitas värske pala teda sea surmaga ja maailmaga, mis kubises valest ja äraandmisest” (Traat 2010: 40–41). Nii käis see süütuse äraostmine, lapse meelitamine täiskasvanute maailma. Samal ajal põristas Danzigis Plekktrummi-Oskar – omamoodi Hinnu hingesugulane – oma lahutamatu plekist mänguasja ja oli ammu teinud otsuse mitte mängida kaasa neid täiskasvanute topeltmänge, „mitte mingil juhul poliitikuks saada ja koloniaalkaupmeheks juba hoopiski mitte, pigem panna punkt, selliseks jääda.... [...] Et mitte kassat kõlistada, hoidsin ma trummi ligi ega kasvanud oma kolmandast sünnipäevast alates enam sõrmelaiustki, jäin kolmeaastaseks, aga ka kolmkordtargaks, kellest kõik täiskasvanud olid pikemad, kes pidi täiskasvanutest nõnda üle olema, kes ei tahtnud mõõta oma varju nende varjuga, kes seesmiselt ja välimiselt oli täiesti valmis, samas kui nood pidid veel raugaeani välja arengust jampsima...” (Grass 1990: 42–43).

Palanumäe Hind ei saanud Oskari maailma ignoreerivat luksust endale lubada. Oli kolmekümnendate lõpp. Ees on pikk valede ja äraandmiste aeg: „Mida Hind öistel ärkamistel tundis? Mis pani ta hällis käte ja jalgadega vehkima – kas võõristusega tembitud kummaline ebamugavus või nõutus, mis hakkas maast-madalast rahutu linnuna punuma pesa ta meeltesse; üha tungivamaks muutuv olemasolu piin? Ahtas kätkis, savikivi lõhnas, kottpimedas, tajudes vaistlikult võõrust, puhkes ta nutma” (Traat 2010: 115).

Hind kasvas, ajad muutusid ärevamaks, lõhnad tekitasid ergas poisis üha uusi küsimusi: „Pühapäeval hüpitas Hendrik poega põlvel, see oli lapse ratsasõit. Hind vahtis suurisilmi isa otsa. Miks oli tema isa nii vana, kurrulise

karvase näoga, lõhnas piibupigist ja kuivadest heintest nagu küün, mis oli talli otsas ja kust viis redel lakka” (Traat 2010: 155).

Kui kael kandis, läks Hind kevadel juba mõnikord kase alt mahlaämbrit ära tooma. Hind õngitses pangest välja seal maiustamas käinud sipelgaid ja kärbsed: „Ajäl oli üks hea omadus: ta ei jäänud virilalt seisma, vaid oli vahetpidamatus liikumises. Kevadpäike, linnud, tärkav nõges. Ussaia taga lõhnas soojenev muld” (Traat 2010: 358).

Poiss jälgis, kuidas ema linu ketras: „Linakoonlad valendasid voki koonlalaual, linakurstid kastis. Kuidas küll sirged ja valged, puhtaks rabatud lina-kiud lõhnasid! Terve tuba, terve maja oli seda lõhna täis” (Traat 2010: 375–376).

Selle väikese poisi eluga paralleelselt jookseb suur ajalugu: Eesti ajaloo 1940. aastad kuni aastani 1946. Hinnu isa Hendrik oli vana 80-aastane mees: üksi, kibestunud, vanadusest kergesti ärrituv, Palanumäe ajalugu. „Hinnul hakkas isast kahju. Kui ema polnud silmapiiril, hoidis ta tükk aega pihus traadist ukseanga, pistis siis pea ukse vahelt sisse, astus areldi üle läve, üle ema keelust, seisatas ukse juures, ning vaatas, kuidas isa konutas nende vanal mustal pingil, selg vastu soemüüri ja tõmbas mõttesse vajunult piipu, nii üksi, pilk pööratud akna poole. Väljas teerajal ei paistnud kedagi – kellel oligi asja varemete juurde, mis lume sulades hakkasid jälle haisema põlenud lihast ja tuhast, otsekui oleks punane kukk karelnud siin alles eile – nii kanged olid hävingu lehad” (Traat 2010: 633–634).

Hind ja Hendrik – isa ja poeg. Ühel pool peaaegu sajandipikkune Palanumäe ajalugu, teisel pool noor elu, milles segunenud kõik need senised talu lõhnad ja mälestused. Hinnu läbi elustuvad ka juba autori enda – Mats Traadi – lapsepõlves tajutud lõhnad.

Mis siis jäi lõpuks Palanumäele, kui Helmi ja Hind siit 28. aprilli õhtul 1946 teele läksid, ning Hendrikule paistis üksindus äkki kätte nagu äraveetud heinakuhja varras, mis mustab keset lagedat heinamaad? Mis lõhn jääb romaani lõppedes Palanumäest lugejale ninna ja meeltesse?

„Hendrik käis ruuna söötmas, tuli ja toppis köögis pliidi alla vettinud hagu. Oksad ajasid visisedes otsast vett välja, kukkusid pliidisuuast põrandale, levitasid kibesuitsust vingu” (Traat 2010: 664).

Ajaloolane Ernst Bloch on öelnud: „Tänapäeval ei tea enam keegi, kui pime on öö” (Schön 1993: 250). Ent kas suudame me lugedes tunda, kuidas lõhnab minevik?

Kirjandus

Grass, Günter 1990. Plekktrumm. Tallinn: Eesti Raamat.

Kaus, Jan 2006. Mats Traat 70, Palanumäe 11. – Postimees 24. XI.

Kõpp, Johan 1991. Mälestuste radadel. 1. köide. Tallinn: Eesti Raamat.

Palm, August 1937. Villem Reiman. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Schön, Erich 1993. Der Verlust der Sinnlichkeit oder die Verwandlungen des Lesers: Mentalitätswandel um 1800. Stuttgart: Klett-Cotta.

Talve, Ilmar 2004. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.

- Traat, Mats 1979. Puud olid, puud oli hellad velled. Tallinn: Eesti Raamat.
 Traat, Mats 1987. Minge üles mägedele. Tallinn: Eesti Raamat.
 Traat, Mats 2008. Minge üles mägedele. 1. köide. Tartu: Ilmamaa.
 Traat, Mats 2009a. Minge üles mägedele. 2. köide. Tartu: Ilmamaa.
 Traat, Mats 2009b. Minge üles mägedele. 3. köide. Tartu: Ilmamaa.
 Traat, Mats 2010. Minge üles mägedele. 4. köide. Tartu: Ilmamaa.

The Smellscape of Palanumäe

Keywords: Estonian history in smells, Estonian literary history, Mats Traat

Smell is one of the most powerful human sensations evoking memories. A single whiff may bring back images from decades ago. When reading the novel series *Minge üles mägedele* („Go Up the Hills”) (prologue + 12 volumes) by Mats Traat one can hardly avoid sensing the importance of smells. Traat’s vivid sense of smell makes him almost unique among the Estonian authors. Thus his novels represent, inter alia, an Estonian history in smells from the mid-19th to the mid-20th century.

In the mid-19th an Estonian may still easily get chastised in the stables of the manor and feel the sickening smell of coagulated blood sticking to the whipping bench. The end of the 19th century witnesses the advent of several household innovations bringing along the smells, for example, of oil lamp or coffee. In the same half-century many farms are bought from landlords for perpetuity and Estonians become masters in their own farms. Proudly discussing matters of local administration they emit a strong stench of smoke from heating their chimneyless homes as well as from tobacco. Flax being a plant of freedom (the first farms were bought for flax money) the sour smell of retting flax is spreading all around the farmhouse.

Each period of history has its own symbolic smell: a pungent smell of dust heralding the war; gunpowder and raw spirits introduce World War I and Bolshevik power; the farmer looking for a new wife smells violets; the smell of fresh earth is associated with the times Estonia becomes a republic and a lot of Estonians become landowners; the economic crisis of the 1930s is accompanied by smells of automobiles, firebrands, burning, and liquid manure. Little Hind of the last volume *Õelate lamp* („A Lamp of the Evil Ones”) carries the childhood memories, olfactory ones included, of the author himself. According to historian Ernst Bloch people have forgotten how dark a night can be. Yet can we feel, when reading, the smells of the past?

Jaanus Vaiksoo (b. 1967), MA, Tallinn University, lecturer, jawa@tlu.ee